

İNFORMASIYA HÜQUQU

BEYNƏLXALQ HÜQUQ KONTEKSTİNDƏ SÜNİ İNTELLEKT - İNSAN HÜQUQLARI VƏ HÜQUQİ HESABATLILIQ ÇAĞIRIŞLARI

VƏDİYƏ ƏLƏKBƏRZADƏ*

Annotasiya

Müasir hüquqi reallıqlarda süni intellekt texnologiyalarının tətbiqi fərdi məlumatların dərin emalı və bu məlumatlar əsasında şəxslərin profilləşdirilməsi kimi prosesləri təşviq edir ki, bu da insan hüquqlarının, xüsusilə də şəxsi həyatın toxunulmazlığı və ayrı-seçkiliyə məruz qalmama hüququnun pozulması riskini artırır. Belə texnoloji yanaşmalar fərdlərin kateqoriyalara bölünməsi və bərabərlik prinsipinə zidd diskriminativ nəticələrin ortaya çıxması ehtimalını gücləndirir. Bu səbəbdən, şəxsi məlumatların hüquqi müdafiəsi və insan hüquqlarının effektiv qorunması hüquqi dövlət konsepsiyasının ayrılmaz elementi kimi dəyərləndirilməlidir. Bundan əlavə, süni intellekt sistemlərinin əldə edilən verilənlər əsasında nəticə çıxarması və qərar qəbul etmə prosesində iştirak etməsi, insanların hüquq və azadlıqlarına birbaşa təsir edə bilər. Belə hallarda hüquq sistemi süni intellektin fəaliyyətini tənzimləyən norma və prinsiplər yaratmalı, əldə edilən nəticələrin qanuniliyi və ədalətliliyi üzərində nəzarəti təmin etməlidir. Xüsusilə, süni intellekt tərəfindən qəbul edilən qərarların şəffaflığı, hesabatlılığı və insan hüquqlarına uyğunluğu əsas hüquqi tələblərdən biri kimi qəbul edilməlidir. Nəhayət, informasiya əsrində şəxsi məlumatların sürətlə əldə edilməsi və təhlil edilməsi süni intellektin verdiyi üstünlüklərlə yanaşı, müəyyən hüquqi və etik riskləri də özündə ehtiva edir. İnformasiya və kommunikasiya texnologiyalarının inkişafı fərdi məlumatların qorunması, məxfiliyin təmin edilməsi və hüquqi tənzimləmələrin gücləndirilməsi ilə yanaşı, texnologiyanın qanuniliyi, etik aspektləri və əxlaqi çərçivələri ilə bağlı hüquqi müzakirələrin aparılmasını da zəruri edir. Bu səbəbdən süni intellektin tətbiqi və onun fərdi hüquqlara təsiri məsələsi milli və beynəlxalq hüquq normaları çərçivəsində tənzimlənməli və balanslaşdırılmış yanaşma təmin edilməlidir.

Açar sözlər: *süni intellekt, beynəlxalq hüquqi çərçivə, insan hüquqları, beynəlxalq tənzimləmələr, avtonom sistemlər, ayrı-seçkilik, normativ boşluqlar, hesabatlılıq, beynəlxalq təşəbbüslər, effektiv hüquqi müdafiə, şəffaflıq, etik çərçivələr.*

---

* Doktorant / Bakı Dövlət Universiteti / email: vadiya.zadeh@gmail.com

I. Giriş

Şübhəsiz ki, süni intellekt texnologiyalarının inkişafı və tətbiqi müasir hüquq sistemlərində əsas müzakirə mövzularından birinə çevrilmişdir. Süni intellektin maşın öyrənmə modeli çərçivəsində fəaliyyət göstərməsi nəticəsində, o, emal edilə bilən verilənlər əsasında daha dəqiq nəticələr əldə edə bilər. Bu prosesdə süni intellekt məlumatları emal edərək yeni informasiya yaradır və bu da qarşılıqlı əlaqənin formalaşmasına səbəb olur. Beləliklə, əldə edilən verilənlərin həcmi və çeşidi artdıqca, Sİ-nin analitik qabiliyyəti də genişlənir.

Süni intellekt sistemlərinin məlumatları insan faktorundan daha sürətli təhlil edə bilməsi, yeni informasiyalar istehsal etməsi və nəticələr çıxarması, hüquqi baxımdan müxtəlif risklər doğura bilər. Xüsusilə, emal edilən verilənlərin miqyasının artması və onların sürətli analizi "böyük verilənlər" (Big Data) anlayışını ön plana çıxarır. Böyük verilənlər beş əsas prinsipə əsaslanır: verilənlərin həcmi, müxtəlifliyi, keyfiyyəti, dəqiqliyi və emal sürəti. Bu prinsiplər çərçivəsində əldə edilən nəticələrin hüquqi baxımdan əsaslandırılması və qanunvericiliklə tənzimlənməsi zəruridir.

Süni intellekt (bundan sonra Sİ) texnologiyalarının sürətli inkişafı cəmiyyət və sənaye sahələrində inqilabi dəyişikliklərə yol açsa da, hüquq sistemi bu texnoloji sıçrayışla ayaqlaşmaqda çətinlik çəkir [2, s. 5-8]. Sİ sistemləri hüquq-mühafizə, səhiyyə və idarəetmə kimi müxtəlif sahələrdə qərar qəbul etməyə inteqrasiya olunduqca mövcud beynəlxalq hüquqi çərçivələr qarşısında mürəkkəb problemlər ortaya çıxır. Məsələn, üz tanıma kimi alqoritmik nəzarət texnologiyalarının geniş tətbiqi məxfiliyin pozulması, ayrı-seçkilik və kütləvi nəzarət risklərini artırır [17, s. 22-23].

Süni intellektin geniş tətbiqi bir sıra fundamental insan hüquqları üçün yeni təhdidlər yaradır. Məxfilik hüququ xüsusilə risk altındadır – Sİ alqoritmləri böyük həcmdə şəxsi məlumatları emal edir və üz tanıma, nəzarət kameraları və kütləvi müşahidə vasitələri şəxsə aid həssas məlumatların toplanmasını xeyli asanlaşdırır [18, s. 871]. Bu, şəxsi həyata qanunsuz müdaxilələrə yol açır. BMT Baş katibi Antonio Guterres Təhlükəsizlik Şurasındakı çıxışında qeyd etmişdir ki, Sİ texnologiyası insan hüquqlarını təşviq etmək potensialına malik olsa da, eyni zamanda qərəzli meyilləri gücləndirmək, ayrı-seçkiliyi möhkəmləndirmək və avtoritar nəzarətin yeni səviyyələrini mümkün etmək kimi ciddi risklər yaradır. Doğrudan da, Sİ sistemlərinin öyrəndiyi tarixi məlumatlarda mövcud olan qərəzlər nəticəsində işə qəbul, kredit verilməsi və polis fəaliyyətində irqi və ya cinsi ayrı-seçkilik hallarının təkrarlanması ehtimalı yüksəkdir [9, s. 5-8; 16, s. 618-620].

Avtomatlaşdırılmış məzmun moderasiyası və sosial şəbəkələrdəki alqoritmlər yanlış məlumatın (dezinformasiyanın) sürətlə yayılmasına şərait yarada və ya əksinə, həddən artıq senzura tətbiq edərək ifadə azadlığı hüququnu poza bilər. Məsələn, qeyri-şəffaf meyarlara əsaslanan filtr və ya silmə qərarları istifadəçilərin söz azadlığını məhdudlaşdırma bilər. Sİ tərəfindən yaradılan saxta məzmun (deepfake) və ya profilçəkmə sistemləri də şəxslərin ləyaqətinə və

özünüifadəsinə təhlükə törədir. Nəhayət, sosial skorlaşdırma kimi Sİ tətbiqləri (məsələn, vətəndaşların davranışlarına görə reyting verilməsi) insanların hüquq və azadlıqlarına zidd olaraq cəmiyyətdə ayrı-seçkiliyə və nəzarətə yol açır. UNESCO tərəfindən 2021-ci ildə qəbul edilmiş Süni intellekt Etikasına dair Tövsiyə də məxfiliyin, ləyaqətin və agentliyin qorunmasına xüsusi diqqət yetirməklə, sosial skorlaşdırma və kütləvi nəzarət kimi təcrübələrin yolverilməz olduğunu qəti surətdə bəyan edir [15].

2019-cu ildə qüvvəyə minmiş Avropa İttifaqının Ümumi Məlumatların Qorunması Qaydası məlumat məxfiliyinə dair müəyyən təminatlar gətirsə də, bütövlükdə Sİ-nin insan hüquqlarına təsirini tənzimləyən aydın beynəlxalq normalar hələ formalaşmayıb. Nəticədə, avtonom qərarlar qəbul edən Sİ sistemlərinin yanlış qərarı (məsələn, avtonom nəqliyyat vasitəsinin qəzası və ya alqoritmin səbəb olduğu əsassız həbslər) halında hüquqi cavabdehlik sualları açıq qalır. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının İnsan Hüquqları Bəyannaməsi kimi fundamental sənədlər Sİ-in cəmiyyət və fərdi azadlıqlar üzərində artan rolunu birbaşa ehtiva etmir ki, bu da hüquqi qeyri-müəyyənlik yaradır. Məhz bu səbəbdən BMT-nin insan hüquqları üzrə ali komissarı Michelle Bachelet 2021-ci ildə insan hüquqlarına ciddi risk yaradan Sİ sistemlərinin adekvat qoruyucu tədbirlər görülənədək satışına və istifadəsinə moratorium qoyulmasını təcili tövsiyə etmiş, beynəlxalq hüquqla uyğun istifadəsi mümkün olmayan bəzi Sİ tətbiqlərinin isə tamamilə qadağan olunmasına çağırışdır.

II. Beynəlxalq hüquqi çərçivələrin mövcud vəziyyəti və boşluqları

Mövcud beynəlxalq insan hüquqları hüquqi çərçivələri – Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsi, Mülki və siyasi hüquqlar haqqında Beynəlxalq Pakt, Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyası və s. – Sİ-nin yaratdığı çağırışların həllində əsas hüquqi baza rolunu oynayır. Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsinin 12-ci maddəsi “heç kəsin şəxsi həyatına, ailəsinə, evinə və yazışmalarına özbaşına müdaxilə oluna bilməz” deyərək şəxsi həyatın toxunulmazlığı hüququnu təsbit edir. Eyni zamanda, Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyasının 8-ci maddəsi də şəxsi və ailə həyatına hörmət hüququnu qoruyur. Lakin bu universal sənədlərdə süni intellekt və avtomatlaşdırılmış qərar qəbul etmə barədə birbaşa müddəalar yoxdur [6, s. 255]. Nəticədə, dövlətlərin və şirkətlərin Sİ texnologiyalarından istifadə edərkən insan hüquqlarına hörməti təmin etmək öhdəliklərinin həddləri tam aydın deyildir. Birləşmiş Millətlər 2024-cü ildə ilk dəfə Sİ mövzusunda qəbul etdiyi qətnamədə beynəlxalq hüquq, xüsusilə insan hüquqları hüququnun, Sİ-nin tənzimlənməsinin mərkəzində dayanmalı olduğunu vurğulamışdır. Bununla belə, hazırda məcburi xarakter daşıyan qlobal Sİ qaydaları mövcud deyildir. Mövcud milli və regional qanunvericiliklər müəyyən qoruma vasitələri təklif etsə də, Sİ sistemlərinin spesifik təhlükələrini önləmək baxımından kifayət etmir. Nəticədə, beynəlxalq səviyyədə Sİ sahəsində normativ boşluq yaranmışdır və texnologiyanın sürətli inkişafı fonunda mövcud hüquqi mexanizmlər fragmentar və dağınıq qalır.

III. Süni intellekt tətbiqlərinin insan hüquqlarına təsirinə tənqidi baxış

Əməliyyat auditlərində süni intellektin (Sİ) tətbiqinin genişlənməsi ilə bağlı olaraq, maraqlı tərəflərin hesabatlılıq və hüquqi məsuliyyət məsələlərinə dair narahatlıqları daha da aktuallaşır. Bu kontekstdə “bölüşdürülmüş məsuliyyət” fenomeni, yaxud “çox əllərin problemi” adlanan situasiya meydana çıxır. Məsələ ondadır ki, Sİ hazırda hüquqi subyekt statusuna malik olmadığından, onun qəbul etdiyi qərarlara və həyata keçirdiyi hərəkətlərə görə məsuliyyət yalnız insan subyektlərin üzərinə düşür. Belə hallarda hüquqi məsuliyyət Sİ-nin yaradıcısına, operatoruna və ya iqtisadi fayda əldə edən son istifadəçiyə şamil oluna bilər. Mütəxəssislər qeyd edirlər ki, süni intellekt əsaslı fəaliyyətlərin nəticələrinə görə hüquqi məsuliyyətin yalnız insanlara aid edilməsi hüquqi baxımdan arzuolunan olsa da, bu yanaşma Süni Ümumi İntellekt və Süni Superintellekt texnologiyaları kontekstində çətinliklər doğurur.

Hesabatlılıq hüququnun nəzəri əsaslarında dörd əsas aspekt fərqləndirilir: hesabat verməli olan subyekt (kim), hesabatın təqdim edildiyi instansiya (kimə), hesabatın vaxtı (nə zaman) və onun icra forması (necə). Klassik hüquqi çərçivəyə görə, bu mexanizmlər insan subyektlər üzərindən təşkil olunur. Lakin süni intellekt sistemlərinin artan muxtariyyəti və qərar qəbuletmə qabiliyyəti bu ənənəvi hüquqi münasibətləri yenidən düşünməyi zəruri edir. Çünki Sİ tədricən hüquqi obyekt mövqeyindən hüquqi subyekt mövqeyinə keçid edir və bu hal insanlarla maşınlar arasında məsuliyyət sərhədlərini qeyri-müəyyənləşdirir.

Süni intellektin hüquqi şəxs kimi tanınması onun insanlara məxsus hüquq və öhdəliklərə iddia etməsi deməkdir ki, bu da insanla texnoloji alət arasında hüquqi və institusional ziddiyyətlərə yol açır. Bu yanaşmanın əleyhdarları (məsələn, Solaiman) bildirirlər ki, hüquqi şəxs statusunun Sİ-yə verilməsi, məhsulun və qərarların nəticələrinə görə məsuliyyət daşımaları olan insan aktorları hüquqi öhdəlikdən yayına bilər. Digər tərəfdən, belə bir hüquqi münasibət Sİ-ni tabe mövqeyinə salaraq onu insanlara bağlı bir “vasitə” səviyyəsinə endirir ki, bu yanaşma xüsusilə Süni Ümumi İntellekt və Süni Superintellekt kontekstində davamlı hesab edilə bilməz [8, s. 98-108].

Cerka və s. qeyd edir ki, süni intellekt texnologiyaları getdikcə daha müstəqil qərarlar qəbul edir və bu səbəbdən onun hərəkətləri ilə hüquqi fayda əldə edən tərəf arasında səbəb-nəticə əlaqəsinin qurulması çətinləşir [3, s. 688]. Bu baxımdan, hüquqi məsuliyyətin hüquqi faydalanana aid edilməsi həm texniki, həm də hüquqi cəhətdən qeyri-praktik görünür. Bundan əlavə, həddindən artıq hüquqi məsuliyyət proqramçılarda hüquqi risklərdən yayınmaq üçün şəxsiyyətlərini gizlətmək meyli yarada və proqramlaşdırmanın qeyri-rəsmi müstəvidə aparılmasına səbəb ola bilər. Soroka və s. bu fikri dəstəkləyərək əlavə edir ki, gələcəkdə Sİ texnologiyaları öz kodlarını müstəqil şəkildə dəyişdirmə qabiliyyətinə malik olduqlarından, onların yaradıcısı və sahibi ilə olan hüquqi bağlılıq zəifləyəcək və nəticədə hüquqi əlaqə qırılacaq [4, s. 78-79].

Chen və Burgess Sİ-nin hüquqi şəxs kimi tanınmasını dəstəkləyərək bildirirlər ki, Sİ texnoloji alət olmaqdan daha artıqdır və təsadüfi şəkildə

formalaşmayıb [4, s. 74]. Eyni zamanda, Solaiman qeyd edir ki, Sİ hüquqi şəxsiyyə xas olan niyyətlilik, maraq və iradə kimi əsas göstəricilərə malik deyil və buna görə də cinayət məsuliyyəti daşması hüquqi baxımdan əsaslandırıla bilməz [13, s. 160-161]. Nowik isə bu yanaşmaya qarşı olaraq, etik risklər, əmlak əldə etmə və Sİ-nin qərar qəbuletmə prosesinin qeyri-müəyyənliyi kimi arqumentlər irəli sürür [11, s. 8]. O bildirir ki, Sİ-nin inkişafı və tətbiqi zamanı sui-istifadə hallarının yaranması mümkündür. Hüquqi şəxs statusu Sİ-yə aktivlər əldə etmək və saxlamaq hüququ verə bilər ki, bu da hüquqi təcrübədə və mülki hüquq münasibətlərində ciddi dəyişikliklərə yol açar bilər. Həmçinin, Sİ-nin qərarvermə prosesi mürəkkəb və izahı çətin bir prosesdir, çünki bu proses yalnız rəasional meyarlara əsaslanır, insan qərarları isə eyni zamanda praktiki idrak və etik mülahizələrlə müşayiət olunur.

Chen və Burgess qeyd edirlər ki [4, s. 84-86], Bryson və digərləri [1, s. 275-280], eləcə də Solaiman süni intellektin hüquqi şəxsiyyətini inkar etsələr də, Sİ-nin hüquq və öhdəliklərə malik olmaması üçün kifayət qədər əsaslı izah təqdim etməzlər. Halbuki, Solaiman bu məsələyə dair müəyyən səbəblər göstərir. Onun fikrincə, qeyri-insan hüquqi şəxslər hüquqlarını və ya öhdəliklərini həyata keçirmək üçün insan agentlərinə ehtiyac duyurlar. Süni intellekt isə insan olmadığından (və insan vasitəçiliyi olmadan) insanlarla eyni hüquqlara sahib ola bilməz. Hüquqi şəxs statusuna malik bir varlıq hüququn subyektivi olmalı, yəni hüquqları həyata keçirmək, vəzifələri yerinə yetirmək və seçimlərinin fərqiində olmaq bacarığına malik olmalıdır.

Nowik süni intellektin avtonomluq xüsusiyyətlərini şübhə altına alaraq bildirir ki, Sİ yalnız müəyyən həddə qədər avtonomdur və özünüdərk qabiliyyəti aşağı səviyyədədir. Bu baxımdan, proqramlaşdırma prosesinin effektivliyi, Sİ-nin hüquq və öhdəlikləri qavrama imkanlarını məhdudlaşdırır. Chen və Burgess isə belə nəticəyə gəlirlər ki, hüquqi şəxsiyyət anlayışı mövcud hüquqi şəxsiyyət kateqoriyalarından süni intellektə tətbiq oluna bilməz və Sİ üçün ayrıca, yeni bir hüquqi şəxs konstruksiyası tələb olunur. Bryson və digərləri isə əlavə edirlər ki [1, s. 282-284], süni intellektə hüquqi şəxs statusu vermək üçün heç bir mənəvi öhdəlik mövcud deyil. Nowik həmçinin Solaimanın fikirlərini inkişaf etdirərək vurğulayır ki, Sİ-nin hüquqi şəxsiyyəti anlayışı hazırda heç bir ölkənin hüquqi sistemində mövcud deyil və bu, hüquqi interpretasiya problemləri yaradır ki, bu da müzakirəni məsuliyyətin icrasına yönəldir

IV. Süni intellekt sistemləri üçün hüquqi məsuliyyət və hesabatlılıq

Sİ sistemlərinin hüquqi cavabdehlik məsələsi beynəlxalq hüquqda hələ tam çözülməmiş sahələrdən biridir. Ənənəvi hüquq doktrinasında zərər vurmuş əməlin məsul subyektivi (fiziki şəxs, şirkət və ya dövləti) müəyyən etmək nisbətən asandırsa, avtonom qərarlar verən və öz-özünə öyrənən alqoritmlər kontekstində bu sual çətinlik yaradır [19]. Sİ çox vaxt “qara qutu” kimi qeyri-şəffaf işlədiyi üçün bir alqoritmin niyyə müəyyən qərar verdiyini aydınlaşdırmaq mümkün olmur və bununla da ayrı-seçkiliyə məruz qalan şəxsin hüququnun

pozulduğunu sübuta yetirmək çətinləşir. Məsələn, Sİ əsaslı bir kredit skorlaşdırma sistemi müəyyən borcalanın müraciətini rədd etdikdə, bu qərarın qərəzli olub-olmadığını və kim tərəfindən məsuliyyət daşımaları olduğunu müəyyən etmək müşkuldür. Hazırkı beynəlxalq hüquq mexanizmlərinə görə, dövlət öz yurisdiksiyasında insan hüquqlarının pozulmasına yol verdikdə (istər insan məmur, istərsə də alqoritm vasitəsilə) məsuliyyət daşıyır. Hətta bəzi milli məhkəmələr artıq bu istiqamətdə presedentlər yaratmağa başlayıblar. Məsələn, 2020-ci ildə Niderland məhkəməsi hökumətin sosial təminat sahəsində fırıldaqçılığın aşkarlanması üçün istifadə etdiyi SyRI adlı alqoritmik sistemin, şəffaf olmadığı və aztəminatlı qrupları hədəf aldığı üçün, Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyasının 8-ci maddəsini – şəxsi həyatın toxunulmazlığı hüququnu – pozduğunu hökm etmiş və sistemin tətbiqini dərhal dayandırmışdır. Bu qərar göstərir ki, mövcud insan hüquqları normaları süni intellektin zərərli istifadəsinə qarşı tətbiq edilə bilər [10]. Lakin beynəlxalq səviyyədə orta qrup yanaşma formalaşdırılmadığından, zərərin qarşısının alınması və kompensasiyası mexanizmləri ölkədən-ölkəyə fərqlənir. Avropa İttifaqı bu boşluğu qismən doldurmaq üçün 2022-ci ildə Süni intellekt üzrə Məsuliyyət Direktivini (AI Liability Directive) təklif etmişdir. Bu Direktiv yüksək riskli Sİ sistemlərinin zərər vurmaları halında istehlakçıların məhkəmə iddiası qaldıra bilməsini asanlaşdırmaq, o cümlədən dəlillərə çıxışı və səbəb-nəticə əlaqəsinin sübutunu yüngülləşdirmək məqsədi daşıyır. Belə təşəbbüslərə baxmayaraq, qlobal səviyyədə Sİ sistemlərinin vurduğu ziyana görə müvafiq qurum və ya şəxslərin hüquqi məsuliyyətini tənzimləyən birlikdə qəbul olunmuş qaydalar yaranmayıb. Bu da hüquqi hesabatlılıq boşluğunu davam etdirir və zərərçəkmiş şəxslərin hüquqlarının müdafiəsində çətinliklər yaradır.

V. AI Act, Avropa İttifaqının

Ümumi Məlumatların Qorunması Qaydası,

UNESCO prinsipləri və digər beynəlxalq tənzimləmələrin rolu

Son illərdə həm dövlətlər, həm də beynəlxalq təşkilatlar Sİ-nin yaratdığı hüquqi boşluqları doldurmaq məqsədilə bir sıra mühüm tənzimləmə sənədləri və təşəbbüsləri irəli sürüblər:

Avropa İttifaqının Süni İntellekt Aktı (AI Act) – Avropa İttifaqı Sİ-nin hüquqi tənzimlənməsi sahəsində həm etik prinsiplər, həm də məcburi normativ aktlar səviyyəsində liderlik edir. 2019-cu ildə Avropa İttifaqınının Yüksək Səviyyəli Ekspert Qrupu “Etibarlı Sİ üçün Etik Təlimatlar” sənədini hazırlamış və insan agentliyi, texnoloji möhkəmlilik, məxfiliyin qorunması, şəffaflıq, müxtəliflik və ədalətlik, cəmiyyətə fayda və hesabatlılıq kimi prinsipləri vurğulamışdı. Bu qeyri-rəsmi təlimatlar ardınca, Avropa İttifaqı dünyada ilk hərtərəfli Sİ qanunvericilik aktını – Süni İntellekt Aktını (AI Act) hazırladı. 2023-cü ildə siyasi razılıq əldə olunan və 2024-cü ildə rəsmən qəbul edilən AI Act, Sİ-nin risk əsaslı tənzimlənməsini nəzərdə tutur. Bu Reqlament hüquqi baxımdan birbaşa bütün üzv ölkələrdə tətbiq ediləcək və məqsədi Avropada

etibarlı, insan mərkəzli Sİ-nin inkişafını təmin etməklə yanaşı, fundamental hüquqları qorumaqdır.

AI Act Sİ sistemlərini dörd risk kateqoriyasına bölür: qəbul edilməz riskli Sİ – insanın təhlükəsizliyi və hüquqları üçün açıq təhdid sayılan sistemlər; yüksək riskli Sİ – mühüm hüquqlara və ictimai maraqlara ciddi təsir göstərə bilən tətbiqlər; məhdud riskli və minimal riskli Sİ.

Qəbul edilməz riskli Sİ-lərin istifadəsi tamamilə qadağandır. Məsələn, AI Act çərçivəsində insanları manipulyasiya edən və ya zəifliyindən sui-istifadə edən alqoritmlər, vətəndaşları sosial davranışlarına görə reytingə məruz qoyan sosial skorlaşdırma sistemləri, habelə ictimai yerlərdə real vaxt rejimində üz tanıma vasitəsilə aparılan kütləvi nəzarət praktikaları birbaşa qadağan edilir.

Eyni zamanda, hüquq-mühafizə orqanlarında şəxslərin kütləvi şəkildə biometric tanınması, insanların üz ifadəsi və emosiyalarının analiz edilməsi və ya təhlil olunan böyük həcmdə şəxsi məlumatlar əsasında risk proqnozlaşdırılması kimi tətbiqlər də qadağan olunmuş “yolverilməz” Sİ kateqoriyasına aid edilmişdir.

Yüksək riskli Sİ sistemlərinə gəlincə, Akt bunlara səhiyyə, nəqliyyat kimi kritik infrastrukturda istifadə olunan, təhsildə və işə qəbul proseslərində qərar verən, kredit skorlaşdırmada və dövlət xidmətlərinə çıxışda tətbiq edilən, həmçinin məhkəmə və hüquq-mühafizə sistemlərində işlədilən Sİ alqoritmlərini aid edir. Belə sahələrdə tətbiq olunan Sİ sistemləri bazara çıxarılmadan öncə ciddi tələblərə tabe olacaq: risklərin qiymətləndirilməsi və azaldılması tədbirləri, məlumat dəstlərinin yüksək keyfiyyəti və qərəzsizliyi, qərarların izinin sürülməsi üçün loqların aparılması, səlahiyyətli orqanlar üçün ətraflı texniki sənədlərin təqdim olunması, insan nəzarətinin təmin edilməsi və yüksək kibereyanıqlıq standartlarına cavab verilməsi kimi öhdəliklər qanunla tələb olunacaqdır.

Məhdud riskli Sİ kateqoriyasında isə Akt şəffaflıq tədbirlərinə diqqət yetirir – məsələn, istifadəçilərin chat-botla ünsiyyətdə olduqları zaman bunu bilmələri üçün məlumatlandırma öhdəliyi, generativ Sİ vasitəsilə yaradılmış məzmunun (deepfake kimi) açıq şəkildə etikətlənməsi tələb olunur.

Minimal riskli Sİ tətbiqləri (məsələn, əksəriyyət oyun və ya spam filtrləri kimi zərərsiz alətlər) üçün isə heç bir əlavə hüquqi tələbin olmadığı vurğulanır.

Avropa İttifaqının bu çoxşaxəli yanaşması Sİ sahəsində “hüququn aliliyi” prinsipi ilə innovasiya arasında balans qurmağa çalışır: bir tərəfdən, riskli hallarda sərt müdaxilə etməklə insan hüquqlarını müdafiə edir, digər tərəfdən isə aşağı riskli sahələrdə sərbəstliyə imkan verərək texnoloji inkişafı tamamilə boğmur. AI Act-ın qəbulu qlobal miqyasda önəmli presedent sayılır – Avropa Komissiyası bu qanuni çərçivəni “*etibarlı Sİ üçün dünya üzrə ilk hüquqi baza*” kimi təqdim etmişdir. Onun məqsədi Avropada Sİ-yə inam yaratmaqla yanaşı, digər dövlətlərə də örnək olmaq, beynəlxalq standartlaşmada liderlik etməkdir. Bu qanunvericilik aktı həm də hesabatlılıq baxımından mühüm addımdır: tənzimləyici orqanlar və cərimə mexanizmləri vasitəsilə Sİ inkişafçıları və

istifadəçiləri hüquq pozuntularına görə məsuliyyətə cəlb oluna biləcəkdir. Bununla, Avropa İttifaqı Sİ sahəsində prinsipləri praktik tətbiqə – məcburi tələblərə – çevirərək yumşaq hüquqdan fərqli olaraq icra edilən bir sistem formalaşdırmaqdadır.

Ümumi Məlumatların Qorunması Qaydası – Avropa İttifaqının 2018-ci ildə qüvvəyə minmiş məlumat mühafizəsi rəqlamenti olmaqla, Sİ dövründə məxfilik hüququnun qorunması üçün qlobal miqyasda nümunə sayılır. Avropa İttifaqının Ümumi Məlumatların Qorunması Qaydası süni intellekt tətbiqlərinə birbaşa həsr olunmasa da, şəxsi məlumatların avtomatlaşdırılmış emalı və profil yaratma hallarında fiziki şəxslərin hüquqlarını (məsələn, məlumat subyektinin öz məlumatlarına çıxış, düzəliş və “unudulma” hüquqlarını) müdafiə edir. Həmçinin Avropa İttifaqının Ümumi Məlumatların Qorunması Qaydası 22-ci maddə ilə fərdlərə yalnız avtomatlaşdırılmış emala əsaslanan mühüm qərarlara qarşı çıxmaq hüququ verir ki, bu da işə qəbul və kredit qərarlarında alqoritmlərin ayrı-seçkilik etməsinin qarşısını almağa yönəlmiş mühüm təminatdır. Nəticə etibarilə, Avropa İttifaqının Ümumi Məlumatların Qorunması Qaydası Sİ sistemlərinin hesabatlılığı və şəffaflığı baxımından mühüm çərçivə rolunu oynayır.

UNESCO-nun Sİ Etikası üzrə Təvsiyəsi (2021) – BMT-nin ixtisaslaşmış təşkilatı olan UNESCO tərəfindən 2021-ci ildə Süni İntellekt Etikası üzrə Təvsiyə” ni qəbul etməklə Sİ sahəsində ilk qlobal standart müəyyən etmişdir. Bu təvsiyə hüquqi baxımdan “yumşaq hüquq” xarakteri daşısa da, 193 ölkənin razılığı ilə beynəlxalq konsensus əsasında formalaşmış və dövlətlərə istiqamətverici bir çərçivə təqdim edir. Təvsiyə insan hüquqlarının və ləyaqətin qorunmasını əsas dəyər kimi önə çıxarır və Sİ-nin ümumi rifaha xidmət edən şəkildə inkişafını təşviq edir. Xüsusilə, məlumatların mühafizəsi, məxfilik, şəffaflıq, hesabatlılıq və ayrı-seçkiliyin yolverilməzliyi kimi prinsiplər vurğulanır.

Təvsiyəyə görə, Sİ sistemlərinin qərarları izahlı olmalı, insanlar onların nə zaman Sİ ilə qarşılıqlı əlaqədə olduğunu anlamalı, həmçinin Sİ-dən irəli gələn hər hansı zərər üçün effektiv hüquqi müdafiə vasitələri olmalıdır. UNESCO həmçinin üzv dövlətlərə Sİ-nin etik təsirini qiymətləndirmək üçün alətlər hazırlamağı, sosial skorlaşdırma və kütləvi süni intellekt nəzarəti kimi təcrübələri qadağan etməyi təvsiyə edir.

UNESCO-nun sənədi Sİ sistemlərinin insan agentliyinə xələl gətirmədən işləməsini, qərarlarının izahlı olmasını və insanların Sİ ilə qarşılıqlı əlaqədə olduğunu bilməsini tələb edir. Ən diqqətçəkən məqam odur ki, Təvsiyə Sİ sistemlərinin sosial skorlaşdırma və kütləvi nəzarət məqsədilə istifadəsini qadağan olunacaq qədər zərərli hesab edir və bu cür invaziv təcrübələrin yolverilməz olduğunu açıq şəkildə bəyan edir.

Məhz məxfiliyin və insan ləyaqətinin qorunması naminə atılan bu addım, Sİ-nin etik istifadəsinə dair qlobal meyarları müəyyənləşdirmişdir. Təvsiyə eyni zamanda üzv dövlətləri Sİ-nin təsirlərini qiymətləndirmək üçün etik təsir dəyərləndirmə alətləri hazırlamağa, Sİ-nin ətraf mühitə təsirlərini nəzərə almağa

və milli səviyyədə hüquqi çərçivələri inkişaf etdirməyə çağırır. Beləliklə, UNESCO prinsipləri Sİ-nin tənzimlənməsində insan hüquqları mərkəzli yanaşmanın beynəlxalq hüquq müstəvisində təməlini qoyur.

İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatının Sİ Prinsipləri (2019/2024): İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı 2019-cu ildə Sİ üzrə Prinsiplər toplusunu qəbul edərək Sİ-nin idarə olunması sahəsində ilk hökumətlərarası standartı müəyyən etmişdir. Hüquqi baxımdan İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı prinsipləri də yumşaq hüquq xarakterlidir – yəni birbaşa məcburi qüvvəsi olmamaqla belə, İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatına üzv 40-dan çox ölkə və digər qoşulan dövlətlər tərəfindən siyasi öhdəlik kimi qəbul edilmişdir. Bu prinsiplər Sİ-nin *innovativ və etibarlı şəkildə, insan hüquqlarına və demokratik dəyərlərə tam hörmətlə* işlənilib hazırlanmasını hədəfləyir. İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı Sİ prinsiplərinin beş əsas dəyər istiqaməti bunlardır: (1) inklyuziv və davamlı inkişaf – Sİ cəmiyyətin hər təbəqəsi üçün faydalı olmalı və davamlı inkişafa xidmət etməlidir; (2) insan haqları və demokratik dəyərlər – Sİ sistemləri ədalətlik, ləyaqət, məxfiliyin qorunması kimi hüquq və azadlıqlara riayət etməlidir; (3) şəffaflıq və izah olunma – alqoritmik qərarlar anlaşılan olmalı, hesabatlılıq üçün yetərli informasiya təmin etməlidir; (4) möhkəmlik, təhlükəsizlik və etibarlılıq – Sİ sistemləri texniki cəhətdən dayanıqlı, kibertəhlükəsizliyə davamlı və real şəraitdə təhlükəsiz olmalıdır; (5) hesabatlılıq – Sİ-nin nəticələrinə görə cavabdehlik daşıyan subyektlər müəyyən olunmalı və uyğun mexanizmlər yaradılmalıdır. Bu dəyərlər əsasında İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı hökumətlərə bir sıra tövsiyələr də verir: Sİ araşdırmalarına investisiya qoyuluşu, inklüziv və rəqabətçil Sİ ekosisteminin təşviqi, çevik və uyğunlaşa bilən hüquqi mühitin formalaşdırılması, işçi qüvvəsinin hazırlanması və beynəlxalq əməkdaşlığın gücləndirilməsi kimi istiqamətlərdə addımlar tövsiyə olunur. 2024-cü ildə İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı bu prinsipləri yeniləyərək generativ Sİ və yeni texnoloji meyilləri nəzərə alan əlavələr etmişdir. Nəticə etibarilə, İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı prinsipləri hazırda həm Avropa İttifaqı, həm BMT, həm də ayrı-ayrı dövlətlərin Sİ strategiyalarında istinad edilən çərçivə rolu oynayır və Sİ-nin inkişafında “insan mərkəzli yanaşma”nın əhəmiyyətini qlobal səviyyədə təbliğ edir.

BMT Biznes və İnsan Hüquqları üzrə Rəhbər Prinsipləri (2011) – Bu prinsiplər dövlətlərin və şirkətlərin insan hüquqlarına hörmətlə yanaşması üçün qlobal standart təmin edir. Sənəd biznes subyektlərinin öz fəaliyyətlərində insan hüquqlarına zərər verməmək məsuliyyətini vurğulayır. Sİ sənayesinə tətbiq edildikdə, bu prinsiplər şirkətlərdən alqoritmlərin dizaynı və istifadəsində ayrı-seçkilik, şəxsi həyatın pozulması kimi halların qarşısını almaq üçün diqqətli araşdırma (due diligence) aparmağı tələb edir. Beləliklə, özəl sektorda Sİ-nin etik və hüquqi hesabatlılığı üçün BMT prinsipləri istiqamətverici rol oynayır.

VI. Beynəlxalq prinsiplərə tənqidi baxış

Beynəlxalq Sİ etika prinsipləri və çərçivələri, əhəmiyyətli istiqamətləndirici rol oynasa da, onların tətbiqi prosesində bir sıra hüquqi və normativ boşluqlar üzə çıxır. İlk növbədə, UNESCO və İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı tərəfindən qəbul edilən prinsiplər soft law xarakterlidir – yəni könüllü öhdəlik kimi qəbul olunur və birbaşa icra mexanizmləri nəzərdə tutmur. Bu da o deməkdir ki, dövlətlər və ya şirkətlər bu prinsiplərə riayət etmədikdə, onları məcbur edəcək beynəlxalq-hüquqi sanksiya mexanizmi yoxdur. Nəticədə, bəzi hallarda bu prinsiplər kağız üzərində qalaraq “etik yuma” (ethics washing) riskini artırır; yəni qurumlar bu ümumi prinsipləri qəbul etməklə reputasiyalarını yaxşılaşdırıb, gerçək əməli dəyişiklik etməyə bilər. İkinci əsas boşluq, mövcud beynəlxalq insan hüquqları hüququnun Sİ kontekstinə tam tətbiqindəki çətinliklərlə bağlıdır. Ənənəvi insan hüquqları sənədləri (Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsi, Mülki və Siyasi Hüquqlar Paktı və s.) konkret Sİ texnologiyalarını nəzərdə tutmasa da, Sİ-nin təsiri nəticəsində bu hüquqların pozulma formaları dəyişir. Məsələn, şəxsi həyata hörmət hüququ kütləvi rəqəmsal müşahidə və big data analitikası dövründə yeni ölçülər qazanmışdır. Lakin hal-hazırda beynəlxalq səviyyədə bu cür kütləvi nəzarətin hüquqi həddləri tam aydın deyildir. BMT-nin İnsan Hüquqları Şurası və ya müqavilə qurumları hələlik Sİ-nin ayrı-ayrı hüquqlara təsiri barədə rəsmi ümumi şərhlər qəbul etməyiblər ki, bu da dövlətlərin öhdəliklərini konkretləşdirmək üçün bir boşluq yaradır. Eyni zamanda, Sİ-nin hesabatlılığı və hüquqi cavabdehliyi sahəsində ciddi normativ qeyri-müəyyənlik mövcuddur. Ənənəvi hüquq doktrinalarında zərər vurulduqda məsul şəxsi (fiziki şəxs, şirkət və ya dövlət) müəyyən etmək mümkün idisə, süni intellektin avtonom qərarları fonunda məsuliyyətin kimə aid ediləcəyi sualı yaranır. Məsələn, tibb sahəsində bir Sİ alqoritminin səhv diaqnoz qoyması nəticəsində zərər meydana çıxarsa, məsuliyyət proqram tərtibatçısının, alqoritmi tətbiq edən həkimin, yoxsa Sİ sistemini istehsal edən şirkətin üzərinə düşəcək? Hazırkı hüquqi prinsiplər bu suala birmənalı cavab verməkdə acizlik çəkir. Alqoritmlərin “öyrənərək” dəyişməsi və qara qutu şəklində qərarlar verməsi şəffaflıq və nəzarət prinsiplərinə meydan oxuyur. Sİ sistemləri daha çox avtonomlaşdıqca, agentlik və öngörüləbilənlik kimi hüquqi anlayışlar zəifləyir – kənar şəxslərin (istifadəçi, developer və s.) qərar üzərində nəzarəti azalır və beləcə ənənəvi məsuliyyət meyarları (məs., səhlənkarlıqda günah dərəcəsi, vəkalət əlaqəsi və s.) tətbiq etmək çətinləşir.

Bu səbəbdən də, bir çox tədqiqatçılar Sİ sahəsində mövcud hüquqi mexanizmlərin parçalı və yetərsiz olduğunu vurğulayır, yeni yanaşmaların labüdlüyünü qeyd edirlər. Prinsiplərin praktik tətbiqində digər çətinliklər də müşahidə olunur. Şəffaflıq və izah olunma prinsipləri əhəmiyyətli dəyər kəsb etsə də, dərin öyrənmə modelinə əsaslanan kompleks Sİ sistemlərində tam şəffaflıq texniki baxımdan çətin əldə olunur. Bir çox hallarda hətta proqramçıların özləri belə alqoritmin müəyyən nəticəni necəyə çıxardığını izah edə bilmir. Bu isə AI Act kimi qanunlarda tələb olunan izah edilə bilmə

meyarının gerçəkləşməsində praktiki problemlər yaradır. Qərəzsizlik və ədalət prinsiplərinin həyata keçirilməsi də mürəkkəbdir – zira alqoritmin qərəzsiz olması üçün onu “öyrədən” məlumatlar qərəzsiz olmalıdır. Reallıqda isə tarixi məlumatlarda mövcud qərəzlər (məsələn, işə qəbulda və ya kredit tarixçəsində əvvəlki ayrı-seçkilik nümunələri) Sİ tərəfindən təkrar istehsal edilə bilər. Bunu aradan qaldırmaq üçün məlumatların ciddi filtrasiyası və müxtəliflik təminatı tələb olunsada, praktikada bunu həyata keçirmək həmişə mümkün olmur. Hüquqi harmonizasiya çatışmazlığı da kritik məsələdir: fərqli ölkələr Sİ-nin tənzimlənməsi üzrə müxtəlif standartlar qəbul edir və nəticədə qlobal şirkətlər və texnologiyalar üçün parçalanmış bir normativ mühit yaranır. Məsələn, Avropa İttifaqında sərt tələblər qoyulduğu halda, bəzi digər dövlətlərdə Sİ sahəsində hələ heç bir xüsusi qanunvericilik yoxdur. Bu uyğunsuzluq beynəlxalq səviyyədə həm rəqabət, həm də hüquqlar baxımından qeyri-bərabər vəziyyət yaradır. UNESCO və İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı prinsipləri ortaq dəyərlər müəyyən etsə də, onların könüllü xarakteri səbəbindən ölkələr arasında icra və nəzarət fərqləri mövcuddur.

Nəhayət, bəzən dövlətlərin özləri Sİ-dən insan hüquqlarına zidd məqsədlər üçün istifadə edirlər – məsələn, avtoritar rejimlərdə kütləvi izləmə, sosial skorlaşdırma və senzura alətləri kimi. Belə hallarda beynəlxalq prinsiplərin təsiri zəif qalır, çünki bu dövlətlər həmin prinsipləri qəbul etsələr belə, əməl etmirlər. Yekun olaraq, beynəlxalq Sİ etika prinsiplərinin mövcudluğu çox vacibdir, lakin tənqidi təhlil göstərir ki, “prinsipdən praktikaya” keçiddə ciddi maneələr var. Hüquqi və institusional boşluqların aradan qaldırılması, prinsiplərin icra edilən norma və standartlara çevrilməsi, həmçinin qlobal miqyasda vahid yanaşmanın formalaşması üçün əlavə səylər tələb olunur. Əks halda, Sİ-nin sürətlə irəlilədiyi bir dövrdə hüquq sistemləri geridə qala və fundamental hüquqlar zərər görmüş ola bilər.

VII. Süni intellektlə bağlı son beynəlxalq təşəbbüslər və presedentlər

Süni intellekt sahəsində hüquqi boşluqların aradan qaldırılması üçün son dövrdə bir sıra beynəlxalq təşəbbüslər və qərarlar qəbul edilmişdir ki, bu da tədqiqatlarda ətraflı təhlil edilməkdədir [5, s. 1284-1286; 14, s. 162-164]. Bu təşəbbüslər Sİ-nin tənzimlənməsi istiqamətində qlobal consensus formalaşdırmaqda mühüm addımlar hesab olunur:

Avropa Şurasının Süni İntellekt üzrə Konvensiyası (2023) – 46 Avropa ölkəsi və müşahidəçi qismində digər dövlətlərin iştirakı ilə hazırlanmış və 2023-cü ildə qəbul edilmiş bu çərçivə Konvensiya, Sİ sistemlərinin hüququn aliliyi, demokratiya və insan hüquqlarına uyğun şəkildə inkişafı və tətbiqi üçün ilk beynəlxalq *legally binding* (məcburi hüquqi qüvvəyə malik) sənəddir. Konvensiya Sİ sistemlərinin bütün yaşam dövrünü – dizayn, inkişaf, tətbiq və istismardan çıxarılma mərhələlərində – əhatə edən riskəsaslı yanaşma ortaya qoyur. Tərəf dövlətlərə öhdəlik qoyulur ki, Sİ istifadəsindən irəli gələn potensial mənfi nəticələri öncədən qiymətləndirsinlər, yüksək riskli sahələrdə gərəkse moratorium və ya qadağa kimi tədbirlər görsünlər.

Konvensiya həmçinin şəffaflıq və müstəqil nəzarət mexanizmləri tələb edir, o cümlədən Sİ-nin yaratdığı məzmunun etiketi (məsələn, süni məhsul olduğunu bildirmə) və insan müdaxiləsi imkanları təmin edilməlidir. Bu yeni müqavilə Sİ-nin istər dövlət, istərsə də özəl sektor tərəfindən məsuliyyətli istifadəsinə dair qlobal bir meyar müəyyən edir və Avropa hüdüdlərini aşaraq digər ölkələrə də qoşulma imkanı verdiyi üçün qlobal səviyyədə presedent yaradır.

BMT Baş Assambleyasının Sİ üzrə Qətnaməsi (2024) – 21 mart 2024-cü ildə BMT Baş Assambleyası tarixdə ilk dəfə Sİ-nin qlobal idarəçiliyinə dair xüsusi qətnamə qəbul etmişdir. 125 dövlətin həmmüəllif olduğu bu qətnamə Sİ-nin davamlı inkişaf məqsədlərinə töhfə verə biləcəyini etiraf etməklə yanaşı, onun yanlış istifadə edildikdə insan hüquqlarına mənfi təsirlərini də açıq şəkildə qeyd edir. Qətnamədə qərəzli məlumatların ayrı-seçkiliyi gücləndirə biləcəyi, dərin saxta məlumatların (deepfake) təhlükələri və Sİ-nin silahlanma yarışında sülhə təhdid ola biləcəyi vurğulanır [6, s. 124]. Ən önəmlisi, BMT üzvləri beynəlxalq hüququn, xüsusən insan hüquqları hüququnun Sİ-nin tənzimlənməsində mərkəzi rolunu bir daha təsdiqləyir və Sİ sahəsində qlobal əməkdaşlığa çağırır. Qətnamə dövlətləri milli və beynəlxalq səviyyədə Sİ-nin təhlükəsiz və etibarlı inkişafı üçün hüquqi və etik çərçivələr hazırlamağa, o cümlədən gələcəkdə qlobal konvensiya və ya razılaşma istiqamətində çalışmağa təşviq edir. Bu, BMT səviyyəsində Sİ üzrə norma formalaşdırılması yolunda əhəmiyyətli bir addımdır.

Digər presedentlər və təşəbbüslər – BMT Baş katibi A.Guterres 2023-cü ildə Sİ sahəsində beynəlxalq nəzarət orqanının yaradılması ideyasını dəstəkləmiş və nüvə enerjisinə nəzarət edən MAQATE (IAEA) modeli əsasında qlobal bir Sİ agentliyi təsis etməyi təklif etmişdir. Onun təşəbbüsünə görə yaradılacaq yüksək səviyyəli məsləhət orqanı Sİ üzrə mövcud idarəetmə təşəbbüslərini mütəmadi nəzərdən keçirəcək və Sİ-nin insan hüquqları, qanunun aliliyi və ümumi rifaha uyğunluğunu təmin etmək üçün tövsiyələr verəcəkdir. Bu cür qlobal mexanizmin qurulması ideyası hazırda müzakirə mərhələsində olsa da, getdikcə daha çox dövlət və mütəxəssis tərəfindən dəstəklənir. Digər tərəfdən, bir sıra ölkələr milli səviyyədə Sİ strategiyaları qəbul etmiş, o cümlədən Kanadanın Süni İntellekt və Məlumat Qanunu (AIDA) layihəsi, Çin Xalq Respublikasının Sİ-nin etik istifadəsinə dair rəhbər prinsipləri, həmçinin müxtəlif yurisdiksiyalarda insan hüquqları təsir dəyərləndirməsi tələblərinin tətbiqi kimi addımlar atılmışdır. Bu presedentlər göstərir ki, həm beynəlxalq, həm də milli müstəvidə Sİ-ni hüququn normaları çərçivəsinə salmaq üçün yeni yanaşmalar sınaqdan keçirilir.

VIII. Hüquqi boşluqların aradan

qaldırılması: tənzimləmə modelləri və gələcək perspektivlər

Süni intellektin yaratdığı normativ-hüquqi qeyri-müəyyənliklərin aradan qaldırılması, hüquqi təhlükəsizliyin və insan hüquqlarının təmin olunması məqsədilə preventiv xarakter daşıyan, texnoloji neytrallıq prinsiplərinə

əsaslanan sistemli tənzimləmə modellərinin hazırlanması və tətbiqi zərurəti meydana çıxır. İlk növbədə, mövcud beynəlxalq insan hüquqları normalarının Sİ kontekstinə uyğun şərh və tətbiqi gücləndirilməlidir. Məsələn, şəxsi həyata hörmət hüququ (Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsi və Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyasında təsbit edilən) süni intellekt vasitəsilə həyata keçirilən kütləvi izləmə və məlumat toplama hallarına qarşı effektiv tətbiq olunmalıdır. Bunun üçün BMT-nin müqəddəratını müəyyən edən orqanları – məsələn, İnsan Hüquqları Şurası və ya Müqavilə qurumları – Sİ-nin insan hüquqlarına təsiri barədə ümumi şərhlər və ya tövsiyələr qəbul edə bilər. İkincisi, məsuliyyət bölgüsü ilə bağlı beynəlxalq konsensus formalaşdırılmalıdır: Sİ sistemlərinin fəsadlarına görə istehsalçı, inkişafçı, təminatçı və istifadəçi subyektlər arasında hüquqi öhdəliklər dəqiq müəyyənləşdirilməlidir. Bu məqsədlə, gələcək qlobal müqavilələrdə və ya çoxtərəfli sazişlərdə Sİ-nin vurduğu ziyana görə mülki-hüquqi məsuliyyət prinsipləri, zərərçəkmişlərin məhkəməyə müraciət və kompensasiya hüquqları əksini tapa bilər. Üçüncüsü, Sİ-nin etik dizaynı və insan hüquqlarına uyğun olaraq hazırlanması təşviq olunmalıdır. Bu baxımdan, “insan hüquqlarına əsaslanan yanaşma” prinsipi ilə işləyən tənzimləmələr hazırlanmalıdır ki, alqoritmlər daha layihə mərhələsindən etibarən ayrı-seçkilikdən azad, hesabatlı və təhlükəsiz olsun. İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatının Sİ üzrə yenilənmiş prinsipləri də məhz bu cür insan mərkəzli və adaptiv tənzimləmələrin vacibliyini qeyd edir [7, s. 102-124]

Nəhayət, beynəlxalq ictimaiyyət arasında əməkdaşlıq və informasiya mübadiləsi artırılmalıdır. Sİ sahəsi sürətlə dəyişdiyi üçün tək-cə bir ölkənin və ya regionun təşəbbüsləri kifayət etməyəcək – qlobal forumlarda (BMT, G20, İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı və s.) [12] birgə standartlar üzərində razılaşma, ən yaxşı təcrübələrin bölüşdürülməsi və texniki dəstək böyük əhəmiyyət daşıyır.

Gələcəyə baxışla, Sİ-nin tənzimlənməsində hibrid yanaşma formalaşdırıla bilər: yəni, həm məcburi beynəlxalq müqavilələr (məsələn, gələcəkdə BMT çərçivəsində universal konvensiya), həm də yumşaq hüquq alətləri (prinsiplər, standartlar, sertifikatlaşdırma sxemləri) paralel şəkildə işləyərək bir-birini tamamlayar. Belə bir çoxtərəfli model, bir tərəfdən dövlətlərin suverenliyini və texnoloji innovasiyanı nəzərə alar, digər tərəfdən isə insanların fundamental hüquqlarını qlobal miqyasda qorumaq üçün ortaq minimum standartlar təmin edir. Nəticə etibarilə, süni intellektin qlobal idarəçiliyi sahəsində qarşıdakı illər hüquqi yeniliklər və çoxtərəfli dialoq illəri olacaq. Məqsəd, Sİ texnologiyalarının inkişafını boğmamaqla bərabər, onların insan hüquqları və etik dəyərlərlə uzlaşmasını təmin edən dayanıqlı hüquqi mexanizmlər yaratmaqdır. Bu məqsədə nail olmaq üçün beynəlxalq hüquq icması çevik, inklüziv və proaktiv yanaşma sərgiləməlidir.

IX. Nəticə

Süni intellektin hüquqi şəxs kimi tanınması ilə bağlı müzakirələr, hüquq nəzəriyyəsinə və tətbiqində ciddi çağırışlar doğurur. Sİ-nin hüquqi subyekt statusuna malik olmaması, əməliyyat auditləri kimi praktik sahələrdə hesabatlılıq və məsuliyyətin kimə aid ediləcəyi məsələsini mürəkkəbləşdirir. Süni Ümumi İntellekt və Süni Superintellekt texnologiyalarının inkişafı fonunda bu məsələ daha da aktuallaşır. Mövcud hüquqi çərçivələr insan aktorları əsas götürdüyündən, Sİ-nin hüquq və vəzifələrə malik olması üçün ya yeni hüquqi şəxs konsepsiyası yaradılmalı, ya da məsuliyyətin insanlara aid edilməsi davam etdirilməlidir. Bu isə həm etik, həm hüquqi, həm də praktiki baxımdan dərin təhlil və hüquqi islahatlar tələb edir. Beləliklə, Sİ-nin hüquqi şəxs statusu ilə bağlı qərarlar yalnız texnoloji deyil, həm də hüquqi və ictimai aspektlər nəzərə alınmaqla verilməlidir.

Süni intellektin beynəlxalq hüquq çərçivəsində doğurduğu insan hüquqları və hesabatlılıq problemlərinin təhlili göstərir ki, mövcud hüquqi mexanizmlərin təkmilləşdirilməsi və yenilərinin yaradılması təxirəsalınmazdır. Sİ-nin sürətli inkişaf tempinə qarşı hüquqi çərçivələr çevik və qabaqlayıcı olmalıdır. Məxfiliyin qorunması, ayrı-seçkiliyin qarşısının alınması, ifadə azadlığının təminatı və zərər hallarında cavabdehlik kimi fundamental prinsiplər, süni intellekt dövründə yenidən təfsir olunmalı və konkretləşdirilməlidir. Son dövrdə qəbul edilmiş AI Act, UNESCO Tövsiyəsi, Avropa Şurasının Konvensiyası və BMT qətnaməsi kimi addımlar doğru istiqamətdə atılmış mühüm addımlardır. Lakin qlobal miqyasda vahid yanaşma formalaşdırmaq üçün daha geniş əməkdaşlıq və normativ inkişaf tələb olunur. İnsan hüquqlarının universallığı prinsipinə uyğun olaraq, süni intellekt hansı ölkədə və ya hansı şirkət tərəfindən işlədilməsindən asılı olmayaraq, insanların ləyaqətini və hüquqlarını zəmanət altına almalıdır. Bu məqsədə çatmaq üçün beynəlxalq hüquq aləmində möhkəm, məsuliyyətli və şəffaf Sİ idarəçiliyi rejiminin yaradılması zəruridir. Nəticə etibarilə, Sİ çağırışlarının öhdəsindən gəlmək üçün hüquq sistemimizin yenilənməsi və qlobal səylərin birləşdirilməsi, texnologiyanın insanlığın ortaq dəyərlərinə xidmət etməsini təmin edəcəkdir.

Aparılan tədqiqata əsasən, Sİ-nin hüquqi çərçivəsinin gücləndirilməsi məqsədilə aşağıdakı məsələlərə toxunulması məqsədə uyğun hesab edilir:

1. Beynəlxalq prinsiplərin milli qanunvericiliyə inteqrasiyası: Dövlətlər, UNESCO və İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı kimi qurumların müəyyənləşdirdiyi etik prinsipləri öz qanunvericilik və tənzimləyici aktlarına adaptasiya etməlidir. Məsələn, məxfilik, şəffaflıq, ədalətlik və hesabatlılıq prinsipləri qanunlarla və məcburi qaydalarla təsbit olunmalıdır. Bu, yumşaq hüquqdan sərt hüquqa keçidi təmin edərək prinsiplərin tətbiqini zəmanət altına alar.
2. Hüquqi cavabdehlik mexanizmlərinin dəqiqləşdirilməsi: Sİ sistemlərinin vurduğu zərərə görə məsuliyyət daşıyan subyektlərin (istehsalçı, inkişafçı, distribyutor, istifadəçi və s.) dairəsi

- qanunvericilikdə aydınlaşdırılmalıdır. Yeni mülki məsuliyyət normaları işlənib hazırlanmalı, zərərçəkmişlərin hüquqlarını qoruyan effektiv kompensasiya və məhkəməyə müraciət imkanları yaradılmalıdır. Məsuliyyət boşluqlarını aradan qaldırmaq üçün bəzi hallarda Sİ-ni yaradanlar üçün obyektiv (qüsursuz) məsuliyyət rejimi tətbiqi düşünülə bilər ki, zərər olduqda günah axtarışına getmədən kompensasiya təmin edilsin.
3. Nəzarət və hesabatlılıq infrastrukturunu: Hər bir ölkədə Sİ-nin etik və hüquqi normalara uyğun işləməsini izləyəcək qurumlar formalaşdırılmalıdır. Bu məqsədlə müstəqil tənzimləyici agentliklər və ya mövcud qurumlar daxilində ixtisaslaşmış komissiyalar təsis oluna bilər. Həmin strukturlar Sİ sistemlərinin sertifikatlaşdırılması, risk qiymətləndirilməsi, insidentlərin araşdırılması və ictimaiyyətə hesabat verməsi funksiyalarını icra etməlidir. Məsələn, yüksək riskli Sİ tətbiqləri istifadəyə verilməzdən öncə bu qurumların razılığından keçməli ola bilər.
  4. “İnsan hüquqları-əsaslı dizayn” yanaşmasının təşviqi: Sİ hazırlayan şirkətlər və tədqiqatçılar üçün elə bir mühit yaradılmalıdır ki, onlar daha layihələndirmə mərhələsindən insan hüquqlarına uyğunluğa önəm versinlər. Bunun üçün tənzimləyici sandbox proqramları tətbiq edilə, etik kodlar təbliğ oluna, dövlət sifarişlərində insan hüquqları meyarlarına cavab verən innovativ layihələrə üstünlük verilə bilər. Alqoritmlərin test edilməsi zamanı müxtəlif qrup və icmaların iştirakını təmin edən inklüziv metodlar istifadə olunmalıdır ki, ayrı-seçkilik ehtimalları aşkar edilib aradan qaldırılsın.
  5. Maarifləndirmə və tədqiqat: Sİ-nin hüquqi və etik məsələləri üzrə mütəxəssis kadr hazırlığı genişləndirilməli, hakimlər, prokurorlar, vəkillər üçün ixtisasartırma proqramları keçirilməlidir. Cəmiyyətdə rəqəmsal savadlılıq artırılmalı, vətəndaşlar Sİ sistemləri ilə qarşılaşdıqda hüquqlarını bilməli və lazım gələrsə, onları müdafiə edə bilməlidirlər. Eyni zamanda, Sİ sahəsində hüquq və etika üzrə elmi tədqiqatlar təşviq olunmalı, qanunvericilik islahatları elmi əsaslara söykənməlidir.

Yekun olaraq, beynəlxalq hüquqi icma Sİ çağırışlarına cavab vermək üçün birgə və koordinasiya fəaliyyət göstərməlidir. Sİ texnologiyalarının cəmiyyətə inteqrasiyasını idarə etmək üçün hüquq sistemi öz klassik sərhədlərini yeniləməli, müasir tələblərə adaptasiya olunmalıdır. Bu prosesdə *insan hüquqlarının universallığı* prinsipinin rəhbər tutulması vacibdir – yəni, Sİ-nin yaratdığı üstünlüklərdən bütün bəşəriyyət faydalanmalı, risklərdən isə heç kimin fundamental hüquqları zərər görməməlidir. Qarşıdakı illərdə Sİ-nin global idarəçiliyi sahəsində həm yeni beynəlxalq hüquqi aktlar, həm də yumşaq hüquq təşəbbüsləri paralel olaraq inkişaf edəcəkdir. Məqsəd Sİ-nin potensialını

boğmadan, onu insanlığın ortaq dəyərləri ilə uzlaşdıran dayanıqlı hüquqi mexanizmlər yaratmaqdır

Bu məqsədə nail olmaq üçün milli və beynəlxalq səviyyədə indidən atılan addımlar gələcək nəsillər üçün məsuliyyətli, şəffaf və insan mərkəzli Sİ ekosistemi formalaşdırmağa xidmət edəcəkdir. Beləliklə, Sİ dövrünün hüquqi mənzərəsi təkamül etdikcə, onun mərkəzində dəyişməz bir prinsip qalmalıdır: texnologiya insan üçündür və insan hüquqları hər zaman üstün dəyərdir.

ƏDƏBİYYAT (REFERENCES):

1. Bryson, J.J., Diamantis, M.E. and Grant, T.D. (2017), “Of, for, and by the people: the legal lacuna of synthetic persons”, *Artificial Intelligence and Law*, Vol. 25 No. 3, pp. 273-291, doi: 10.1007/s10506-017-9214-9
2. Cath, C., et al. (2018). *Governing Artificial Intelligence: Ethical, Legal and Technical Challenges and Opportunities*. *Philosophical Transactions of the Royal Society A*, 376, Article ID: 20180080. 12 pages
3. Cerka, P., Grigiene, J. and Sirbikyt _ e, G. (2017), _ “Is it possible to grant legal personality to artificial intelligence software systems?”, *Computer Law and Security Review*, Vol. 33 No. 5, pp. 685-699, doi: 10.1016/j.clsr.2017.03.022.
4. Chen, J. and Burgess, P. (2019), “The boundaries of legal personhood: how spontaneous intelligence can problematise differences between humans, artificial intelligence, companies and animals”, *Artificial Intelligence and Law*, Vol. 27 No. 1, pp. 73-92, doi: 10.1007/s10506-018-9229-x.
5. Dost, S. (2023). *Yapay Zekâ ve Uluslararası Hukukun Geleceği*. Süleyman Demirel Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, 13(2), 1271-1313.
6. Ebers, M. (2020). *Algorithms and Law*. Cambridge: Cambridge University Press. 319 p.
7. Hildebrandt, M. (2020). *Law for Computer Scientists and Other Folk*. Oxford: Oxford University Press, 318 p.
8. Karnouskos, S. (2022), “Symbiosis with artificial intelligence via the prism of law, robots, and society”, *Artificial Intelligence and Law*, Vol. 30 No. 1, pp. 93-115, doi: 10.1007/s10506-021-09289-1.
9. Laux, J., Wachter, S., & Mittelstadt, B. (2023). *Three Pathways for Standardisation and Ethical Disclosure by Default Under the European Union Artificial Intelligence Act*. *Computer Law & Security Review*, 33, 13 p.
10. Nederland Məhkəməsi (2020). *The SyRI Case – NJCM v. the Netherlands*. Rechtbank Den Haag, Case No. C/09/550982 / HA ZA 18-388.
11. Nowik, P. (2021), “Electronic personhood for artificial intelligence in the workplace”, *Computer Law and Security Review*, Vol. 42, p. 105584, doi: 10.1016/j.clsr.2021.105584, 14 p.
12. OECD (2019). *OECD Principles on Artificial Intelligence*. Paris: OECD Publishing.

13. Solaiman, S.M. (2017), “Legal personality of robots, corporations, idols and chimpanzees: a quest for legitimacy”, *Artificial Intelligence and Law*, Vol. 25 No. 2, pp. 155-179, doi: 10.1007/s10506-016- 9192-3
14. Soroka, L., Danylenko, A. and Sokiran, M. (2022), “Legal issues and risks of the artificial intelligence use in space activity”, *Philosophy and Cosmology*, Vol. 28, pp. 118-135, doi: 10.29202/phil-cosm/28/10.
15. UNESCO (2021). *Recommendation on the Ethics of Artificial Intelligence*. Paris: UNESCO.
16. Wachter, S., Mittelstadt, B., & Floridi, L. (2017). *Transparent, Explainable, and Accountable AI for Regulation and Governance*. *AI & Society*, 32(4), 611-623.
17. Yeung, K., & Lodge, M. (2019). *Algorithmic Regulation: A Critical Interrogation*. Oxford: Oxford University Press. 39 p.
18. Zalnieriute, M. (2020). *Governing AI in Public Administration: Risks, Transparency, and Human Rights Protections*. *AI & Society*, 35(4), 867-882.
19. Zalnieriute, M., Bennett Moses, L., & Williams, G. (2019). *The Rule of Law and Automation of Government Decision-Making*. *Modern Law Review*, UNSW Law Research Paper No. 19-14.

**Artificial intelligence in the context of
international law: challenges to human rights and legal accountability**

VADIYA ALAKBARZADEH*

Abstract

The application of artificial intelligence technologies in modern legal realities encourages processes such as deep processing of personal data and profiling of individuals based on this data, which increases the risk of violating human rights, especially the right to privacy and non-discrimination. Such technological approaches increase the possibility of categorizing individuals and leading to discriminatory results contrary to the principle of equality. Therefore, the legal protection of personal data and the effective protection of human rights should be considered as an integral part of the concept of the rule of law. Moreover, artificial intelligence systems' ability to analyze data and participate in decision-making processes can directly impact human rights and freedoms. In such cases, legal frameworks should establish regulations and principles governing artificial intelligence's functioning and ensure oversight of the legality and fairness of the results obtained. In particular, transparency, accountability, and compliance with human rights should be regarded as key legal requirements for artificial intelligence-based decision-making. Finally, in the digital age, the rapid acquisition and analysis of personal data bring both

---

* PhD student / Baku State University / email: vadiya.zadeh@gmail.com

advantages and legal and ethical risks. The advancement of information and communication technologies necessitates strengthening the protection of personal data, ensuring privacy, and reinforcing legal regulations. Additionally, discussions on the legality, ethics, and moral boundaries of artificial intelligence technologies become increasingly relevant. Consequently, artificial intelligence applications and their impact on individual rights should be regulated within the framework of national and international legal norms, ensuring a balanced approach.

Keywords: *artificial intelligence, international legal framework, human rights, international regulations, autonomous systems, discrimination, normative gaps, accountability, international initiatives, effective legal protection, transparency, ethical frameworks.*

Искусственный интеллект в контексте международного права: вызовы в области прав человека и юридической ответственности

ВАДИЯ АЛЕКБАРЗАДА**

Резюме

Применение технологий искусственного интеллекта в современных правовых реалиях стимулирует такие процессы, как глубокая обработка персональных данных и профилирование лиц на основе этих данных, что увеличивает риск нарушения прав человека, особенно права на неприкосновенность частной жизни и недискриминацию. Такие технологические подходы увеличивают возможность категоризации лиц и приводят к дискриминационным результатам, противоречащим принципу равенства. Поэтому правовая защита персональных данных и эффективная защита прав человека должны рассматриваться как неотъемлемая часть концепции верховенства права. Кроме того, способность систем искусственного интеллекта анализировать данные и участвовать в процессе принятия решений может непосредственно влиять на права и свободы человека. В таких случаях правовая система должна разработать нормы и принципы, регулирующие функционирование искусственного интеллекта, а также обеспечить контроль за законностью и справедливостью получаемых результатов. В частности, прозрачность, подотчетность и соответствие правам человека должны рассматриваться в качестве основных юридических требований к процессу принятия решений с участием искусственного интеллекта. Наконец, в эпоху цифровых технологий быстрая обработка и анализ персональных данных приносит не только преимущества, но и правовые и этические риски. Развитие информационно-

---

** Докторант / Бакинский Государственный Университет / email: vadiya.zadeh@gmail.com

коммуникационных технологий требует усиленной защиты персональных данных, обеспечения конфиденциальности и совершенствования правового регулирования. Более того, вопросы законности, этики и моральных аспектов технологий искусственного интеллекта становятся все более актуальными. Таким образом, применение искусственного интеллекта и его влияние на права личности должны регулироваться в рамках национальных и международных правовых норм, обеспечивая сбалансированный подход.

Ключевые слова: *искусственный интеллект, международная правовая система, права человека, международные регулирования, автономные системы, дискриминация, пробелы в регулировании, подотчетность, международные инициативы, эффективная правовая защита, прозрачность, этические нормы.*

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 20.08.2024

Çapa qəbul: 02.04.2025